

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

EMLÉKKÖNYV SZABÓ T. ATTILA SZÜLETÉSÉNEK
110. ÉVFORDULÓJÁN

Szerkesztette
BENŐ ATTILA
T. SZABÓ CSILLA



Kolozsvár, 2016

A kötet támogatói:



Nemzeti Kulturális Alap



BETHLEN GÁBOR
Alap



Szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla

Lektorálta: Bárh M. János, Benő Attila, Farkas Tamás, Fazakas Emese,
N. Fodor János, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Péntek János,
T. Szabó Csilla, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Tóth Valéria

© Szerzők, 2016

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke
Műszaki szerkesztés: Virág Péter
Borítóterv: Bodó Zalán

Nyomdai munkálatok: F&F Nyomda, Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Az ember és a nyelv – térben és időben : Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján / szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

ISBN 978-606-739-047-6

I. Benő, Attila (ed.)

II. Szabó, Csilla (ed.)

811.511.141

TARTALOM

Előszó.....	7
I. A NYELVTUDÓS ÉS AZ EMBER	
T. Szabó Csilla: Szabó T. Attila, a nyelvész és az ember	11
Szabó T. E. Attila: Szabott időkben. Gondolatok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> kapcsán	18
B. Gergely Piroska: Személyes emlékeim Szabó T. Attiláról.....	29
Posgay Ildikó: Emlékezem Szabó T. Attilára (1906–1987) és Szabó T. Ádámra (1946–1995).....	34
II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN	
Hoffmann István: A helynevek kormeghatározó értékéről.....	39
Rácz Anita: Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai	50
Győrffy Erzsébet: Szabó T. Attila és a kalotaszegi vízrajzi köznevek. Szempontok a kalotaszegi vízrajzi köznevek vizsgálatához	62
Tóth Valéria: Helynevek és személynevek rendszerösszefüggései a régi magyar nyelvben.....	70
N. Fodor János: A történeti személynév- földrajzi kutatások újabb perspektívái	89
Vörös Ferenc: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár és a családnév- földrajzi kutatások kapcsolódási pontjai	106
Bárth M. János: A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban	134
Már Orsolya: Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek nyelvi elemzése.....	144
III. A NYELV IDŐBELISÉGE	
Benő Attila: Szabó T. Attila és a román nyelvi hatás történetének vizsgálata	157
Fazakas Emese: Cím- szótípusok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> ban	167
Szentgyörgyi Rudolf: Helynév- etimológia és művelődéstörténet	174
Juhász Dezső: Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében	183
Terbe Erika: A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban	191

ELŐSZÓ

2016. január 29–30-án Szabó T. Attila születésének 110. évfordulójára rendezett konferenciát az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének nyelvészcsoportja, társszervezésben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézettel. A kétnapos konferencián olyan előadások hangzottak el, melyek tematikájukban kötődnek a nagy erdélyi nyelvész munkásságához. Ezen szövegek szerkesztett változatát tartalmazza ez a kötet, amellyel tisztelegni kívánunk Szabó T. emlékének. A könyvben a tanulmányokat témakörök szerint csoportosítottuk: *A nyelvtudós és az ember* címet viselő első részben kaptak helyet a megemlékező írások T. Szabó Csilla, Szabó T. E. Attila, B. Gergely Piroska, Posgay Ildikó tollából, amelyek egyfelől objektív életrajzi adatok alapján tárgyalják a nyelvész életét és munkásságát, másfelől személyes emlékeket idéznek. A második, nagyobb részben (*Nevek térben és időben*) élő, történeti névtani kutatások és névföldrajzi vizsgálatok kapnak helyet. Ebben a részben szerepel szerzőként Hoffmann István, Rácz Anita, Györffy Erzsébet, Tóth Valéria, N. Fodor János, Vörös Ferenc, Bárh M. János, Már Orsolya. A kötet harmadik része (*A nyelv időbelisége*) nyelvtörténeti, etimológiai, kontaktológiai vizsgálatok eredményeit bemutató közleményeket tartalmaz. Itt olvasható Benő Attila, Fazakas Emese, Szentgyörgyi Rudolf, Juhász Dezső és Terbe Erika tanulmánya.

Ezzel a kötettel tovább gyarapodik a Szabó T. Attila emlékét ápoló kiadványok sora, hiszen hatalmas munkássága, kivételes személyisége számos tanítványt, barátot vonzott, akik minden jeles alkalommal megemlékeztek róla. Balassa Iván 1996-ban, születésének 90. évfordulóján monográfiában mutatta be rendkívüli életét, páratlanul gazdag munkásságát. Halálának tizedik évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság tudományos ülést tartott emlékének tisztelegve. Ugyanakkor születésének 100. évfordulójára Budapesten emlékkönyv jelent meg Bárh M. János szerkesztésében a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének közös kiadásában.

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori munkatársa, vezetője emlékét kivételes módon ápolja: itt lelt otthonra az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkaközössége, az Egyesület gondoskodott a szótár kiadásáról, sőt a szerkesztői utánpótlásról is. Születésének 90. évfordulóján, 1996-ban az EME emléktáblát avatott a fehéregyházi református templomban, melyet Kós András készített. 2006-ban, születésének centenáriumi évében egész rendezvénysorozattal emlékeztek meg a nagy tudósról. Kolozsváron születésnapján mutatták be az EME székházában az Erdélyi magyar szótörténeti tár XII. kötetét, majd májusban az EME vándorgyűlését Désen

tartotta, mely alkalommal az előadók szintén Szabó T. munkásságához kapcsolódó témákról értekeztek. Ugyanez évben a MTNE konferencián számos előadás hangzott el az Tárhoz kapcsolódóan.

2012. március 3-án, halálának 25. éves évfordulóján könyvbemutatóval egybekötött konferencián emlékeztünk méltó módon, a kolozsvári közönséggel ismertetve a helynévi adattárának Budapesten megjelent köteteit.

Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága máig ható, ennek bizonyítéka ez a kötet is, valamint számos megjelent könyv és tanulmány, amelyek akár a jeles erdélyi kutató által kezdeményezett forráskiadványokra támaszkodnak, akár valamilyen általa már felvetett kérdéskör továbbgondolására vállalkoznak.

A SZERKESZTŐK

RÁCZ ANITA

Debreceni Egyetem, racz.anita@arts.unideb.hu

RÉGI MAGYAR TELEPÜLÉSNEV-TÍPUSOK RELATÍV KRONOLÓGIAI VISZONYAI*

1. A magyar névtörténészek által lényegében máig érvényesnek tekintett történeti helynév-tipológia a korai magyar névréteg vizsgálata nyomán Moór Elemér, Kniezsa István, Kertész Manó és áttételesebben Melich János munkáiban bontakozott ki (Melich 1925–29, Moór 1936: 110–7, Kniezsa 1938, 1943, 1944, 1960, Kertész 1939: 33–9, 67–77). Alapjait kutatóink az 1930-as–1940-es években tették le. A tipológia a korai helynevek szemantikai és morfológiai sajátosságait vette figyelembe, ezek alapján különítette el a pusztai törzsnévből, népnévből, személynévből és foglalkozásnévből alakult helynevek, az *-i* és *-d* képzős nevek, a *-falva*, *-háza*, *-laka*-féle utótaggal létrejött összetett helynevek, valamint a patrocíniumi eredetű nevek típusát. Ettől az időszaktól kezdve szokás erre a névrétegre a „*régi vagy korai településnév-típus*” terminust is használni (vö. Kristó 1976, illetve Kiss 1997). Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentiekén kívül más településnév-típusok is jellemzőek, sőt gyakoriak voltak a magyaroknak a Kárpát-medencébe való beköltözését követő évszázadokban: ilyen például a természeti nevekből alakult településnevek csoportja. A fent említett névrétegek jelentősége korai megjelenésükön – és ebből adódó jelentős multidiszciplináris forrásértékükön – túl abban áll, hogy lényegében a mai magyar helynévállomány alapjait is ezek a szemantikai típusok adják.

A magyar történeti helynév-tipológiában különösen nagy jelentőséget kapott a helynevek ún. kormeghatározó értéke. Hogy ez lényegében általánosan elfogadott állásponttá válhatott a magyar helynévkutatásban, abban kétségtelenül nagy szerepe volt Bárczi Géza tekintélyének is, aki Kniezsa elveit szinte változtatás nélkül átvéve azt vallotta, hogy „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá.” (1958: 149). Ezt a tételt jelentősebb,

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

főképpen azonban az egyes névtípusok kronológiai határainak módosítására, megnyújtására irányuló kritika a történész Kristó Gyula és kollégái részéről érte az 1970-es évek közepén (Kristó–Makk–Szeffű 1973; és Kristó 1976).

Előadásomban a fentebb felsorolt szemantikai csoportok közül csupán a személynévi eredetű elnevezésekkel nem foglalkozom. Vizsgálatom tárgya tehát az úgynevezett társadalmi csoportnevekre visszavezethető népnévi, törzsnévi és foglalkozásnévi¹, illetve a patrocíniumi² eredetű településnevek kronológiai sajátosságai. Mielőtt azonban a saját kutatási eredményeimet bemutatom, ismerkedjünk meg nagy vonalakban azzal, hogy a napjainkban is érvényesnek tekintett, „klasszikus” történeti helynév-tipológia hogyan vélekedik a kérdéses lexémákkal létrejött helyneveink kronológiai jellemzőiről!

A törzsnévre visszavezethető helynevekről Melich János fogalmazta meg először, hogy azok nem keletkeztek a 10. századon túl (1925–1929: 360), de Kniezsa István se tartotta őket későbbinek a 11. század közepénél (1938: 371). Nem csupán e véleményeket, de a történeti helynév-tipológia alapvető tételeit is elfogadta lényegében minden névtörténész. A történész Kristó Gyula a törzsnevekkel történő névadás felső korszakhatárát legalább a 11. század végéig tartotta kiterjeszhetőnek (vö. Kristó 2000: 8).

Melich János az *etnonimák* magyar helynevekben való megjelenését ősmagyar kori sajátosságnak mondta (1925–1929: 12). Kniezsa István e településnevek végső keletkezési korszakhatáraként a Kárpát-medence nyugati területén a 13. század elejét, a keleti országrészen a tatárjárást adta meg (Kniezsa 1943–1944: 128). Kristó az ezredfordulón megállapította, hogy „a Kárpát-medence általa [ti. Kniezsa által] szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései (12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek” (Kristó 2000: 10).

Heckenast Gusztáv az általa vizsgált foglalkozásnevekkel létrehozott helyneveket történeti szempontok alapján egészen a 10. századig vezette vissza (1970), és hasonló véleményen volt Györffy György is (1972). Kiss Lajos e névadási mód eleveenségét a 10–11. századra tette, de nem zárta ki, hogy az ilyen típusú településnevek később is keletkeztek (1997: 180). Kristó azonban – a többi korai helynévtípushoz hasonlóan – az ezekről a településnevekről kialakított általános kronológiai el-

1 Az utóbbi években több tanulmányban, monográfiában magam is foglalkoztam a népnévi, törzsnévi és foglalkozásnévi eredetre visszavezethető korai magyar településnevek strukturális és kronológiai kérdéseivel: Rácz A. 2004a, 2004b, 2005, 2006, 2007, 2008a, 2008b, 2011, 2013, 2015a, 2015b.

2 A patrocíniumi nevek magyar helynevekben való szerepéről Mező András monográfiáját (1996) követően néhány éve Tóth Valéria írt összefoglaló tanulmányt (2011).

képzéseket is felülvizsgálta. Megállapította, hogy a 11. századi oklevelekben és a 12. század első felének összeírásaiban csak elvétve szerepel foglalkozásnévre visszavezethető településnév, holott az ilyen típusú nevek jelentős részének 10. századi megléte esetén (amiről Heckenast, Györffy és Kiss Lajos is szól) a 11–12. századi forrásokban igen gyakran elő kellene fordulnia. Mindezek alapján a történész még a 11–12. századdal sem tartja lezárhatónak a névtípus névegyedeinek kialakulását (Kristó 1976: 74), létrejöttüket a középkor későbbi, 14–15. századaiban is elképzelhetőnek mondja (Kristó 1976: 77).

Kniezsa és Bárczi kutatásai szerint a patrocíniumi eredetű helynevek létrejötte a 11. századtól kezdődően elképzelhető, de keletkezésüket a 14. század első harmadában lényegében lezártnak tekintették (Kniezsa 1943: 131, Bárczi 1958: 154–5). Kristó Gyula azonban adatokkal bizonyította e névformák 14. század második felében való alakulását, és bemutatta, hogy még a 15. században is tapasztalható szórványos létrejöttük (1976: 45, 47–48). A patrocíniumra visszavezethető településnevek témáját monografikusan feldolgozó Mező András pedig még ennél is tovább menve a névtípus korlátozott aktivitásáról a 16. századból is beszámol (Mező 1996: 231–6, illetve vö. Tóth 2011: 186–8).

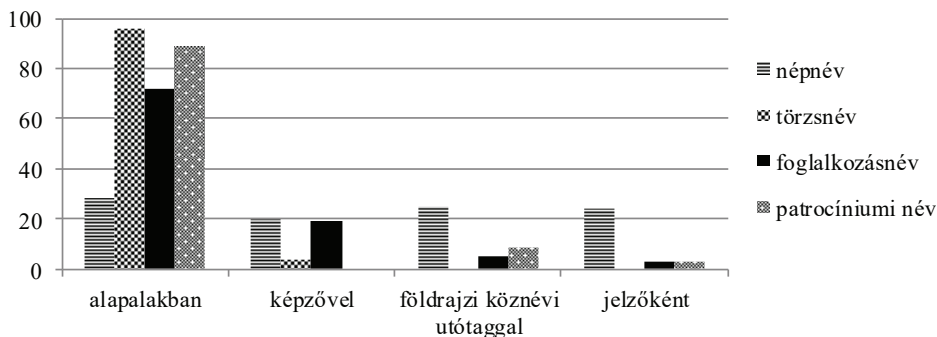
Az itt megmutatkozó elgondoláshoz a formáns nélkül álló személynévi eredetű helynevek kapcsán szólt hozzá Szabó T. Attila is. Meglátása szerint nem igazolható az a megállapítás, hogy a nominatívuszi alakban álló személynévi névadás csak a 13. század közepéig volt eleven helynévadási mód, hiszen ha nem pusztán a középkori oklevelés anyagot fogjuk vallatóra, hanem az újabb kori okleveleket is kézbe vesszük, azt találjuk, hogy hely- és határnevek özöne jött létre ily módon a 16–18. század folyamán is (Szabó T. 1940). Véleményével valójában a történeti helynév-tipológiának a névtípusok keletkezésének kronológiai sajátosságaira vonatkozó általános elméleti alapjához szólt hozzá kritikusan. A napjainkig született szakmunkákból azonban az is kitűnik, hogy sem Szabó T. Attila gondolatának, sem Kristónak az itt felsorolt minden névtípusra vonatkozóan megfogalmazott bírálatának nem látszik komolyabb hatása a magyar történeti helynév-tipológiai kutatásokban.

2. A magyar névtudomány mai állása sajnos nem a teljes adatállomány, csupán az egyes típusokból vett, de a vélhető teljességet viszonylag megközelítő minta alapján teszi lehetővé e névrétegek vizsgálatát. Az egyes névtípusokról az elemzéshez felhasználható, a vizsgált időszak tekintetében teljességre törekvő adatbázis csupán a patrocíniumi, illetve a népnévi eredetű településnevek körében látott napvilágot. Előbbit Mező András (1996), utóbbit magam állítottam egybe (Rácz A. 2011). A törzsnevekre visszavezethető településnevek elemzésekor Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, illetve a Kristó–Makk–Szegegy szerzőhármas munkájának vonatkozó részére támaszkodhattam (1973: 32–42). A foglalkozásnevek témakörében a Heckenast Gusztáv történettudományi monográfiájában (1970: 32–51) felsorolt névadatok

szolgáltak az elemzés alapjául. Ez számszerűsítve azt jelenti, hogy a jelen dolgozat 1362 patrocíniumi, 1312 népnévi, 344 foglalkozásnévi, illetve 213 törzsnévi eredetű településnév, azaz összesen 3231 helységnév elemzésének eredményeit mutatja be. Az adatbázis a helyneveket a 16. századdal bezárólag tartalmazza, amely lényegében az ómagyar kornak nevezett nyelvtörténeti korszakot öleli fel. Megállapítható, hogy ekkorra a magyar helynévrendszer már lényegi vonásait tekintve megszilárdult, a névtípusok kialakulása lezárult. Mindezek alapján látható tehát, hogy a magyar névkutatás még nem jutott el addig, hogy e korai névrétegről hiánytalan képet lehessen adni. A források azonban azt mindenképpen megengedik, hogy az egyes típusokból történő mintavétel alapján a típusra vonatkozó mai kutatási eredményeknek egy napjainkban érvényes állapotát felvázoljuk.

3. Vizsgálataim elvégzéséhez a fent említett lexémákat tartalmazó helyneveknek négy strukturális típusát különböztettem meg. Az egyik a minden formáns nélkül, alapalakban álló népnévből, törzsnévből, foglalkozásnévből és patrocíniumi névből alakult elnevezések csoportja, mint a *Német*, *Tarján*, *Fazekas*, *Szentimre* stb. A másik a helynévképző (legjellemzőbben az *-i*, illetve a *-d*) morfémával létrehozott csoport, mint a *Németi*, *Kéri*, *Halászi* stb. Ezek az úgynevezett egyrészes nevek. A harmadik típusban a vizsgált lexémák a jelzői előtag szerepét töltik be települést jelölő földrajzi köznévi utótag előtt, mint pl. a *Németfalu*, *Nyékfalva*, *Halászfalu*, *Szentmártonfalva*. Az utolsó csoportban lexémáink ugyancsak jelzők korábban meglévő más településnevek előtt, mint a *Szásznyíres*, *Lovászhetény* esetében.

A következő diagram a négy szemantikai típus névszerkezeti formáinak százalékos arányát mutatja az egyes szemantikai típusokon belül.



1. diagram. A névszerkezeti formák százalékos megoszlása

Világosan látszik, hogy a négy különböző szemantikai alapú településnév-típus névegyedeinek létrehozásakor a magyar névalkotók igen eltérő arányban alkalmazták a rendelkezésükre álló nyelvi eszközöket. Az etnonimát tartalmazó elnevezések

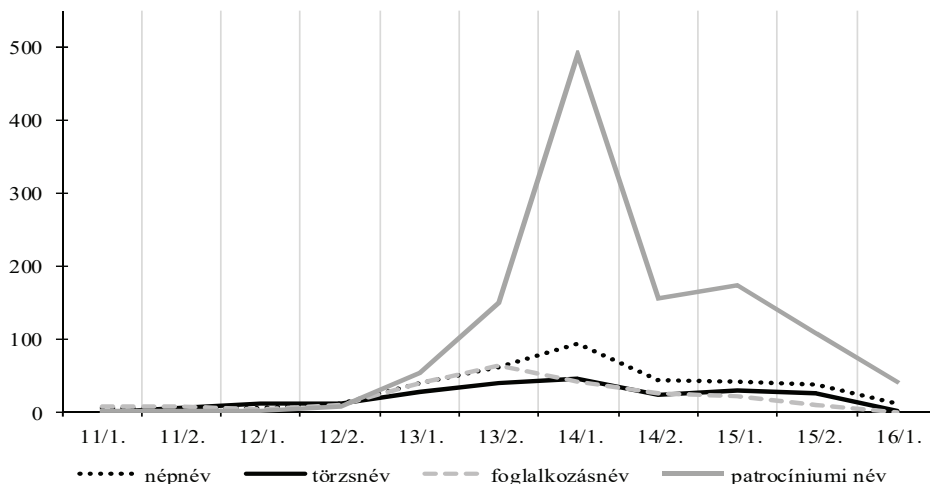
megalkotásakor a nyelv lehetőségeit meglehetősen kiegyensúlyozottan használták fel: a metonimikus úton keletkezett (népnév nominatívuszi alakban), a morfológiai szerkesztéssel (helynévképzéssel) és az összetétel két formájával (a népnév főtag vagy bővítményrész a helynévben) létrehozott nevek aránya szinte megegyezik a vizsgált korban. Strukturális tekintetben zártabb képet mutatnak a foglalkozásnévre és a patrocíniumra visszavezethető településnevek. A foglalkozásnevek minden szerkezeti típusban jelen vannak ugyan, de a számarányok egyértelműen a formáns nélküli névalakulás (metonimikus névadás) nagy fölényét jelzik. Emellett még a képzés is fontos szerepű volt, de a másik két névszerkezeti típusban elenyésző a jelenlétük. A patrocíniumi nevek esetében pedig megállapítható a morfológiai szerkesztéssel történő névalakítás, azaz a helynévképzés hiánya. A legegységesebb névszerkezeti felépítést a törzsnévi eredetű településnevek mutatják. E nevek kevés kivétellel névalakító formáns nélkül állnak (azaz metonimikus úton jöttek létre). Csekély arányban szerepel e megnevezésekben helynévképző morféma, az összetett névalakok pedig elhanyagolható számú előfordulást mutatnak.

4. A következőkben az egyes szemantikai típusok kronológiai viszonyait mutatom be. Itt azonban rögtön rá kell világítani arra a problémára, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával, sőt, a kettő között akár jelentősebb idő is eltelhetett. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzése esetleges ugyan, ez azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet ugyanúgy érinthet, ezért az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják. Ennek megfelelően vizsgálataimnál a települések nevének első előfordulását vettem figyelembe.

A jelen előadás szempontjából a vizsgálatok központi kérdése az lehet, hogy vajon megfigyelhető-e valamilyen jelentős különbség az egyes szemantikai típusokhoz köthető különböző névalakulási formák kronológiai sajátosságai között? Azaz az egyes szemantikai csoportok esetében megfigyelhető névszerkezeti, névalakítási minták megléte vagy hiánya magyarázható-e kronológiai okokkal? Az ezzel kapcsolatos megfigyelések arra is rávilágíthatnak, hogy tartható-e napjainkban is a klasszikus történeti tipológia azon állásfoglalása, amely szerint egyes településnév-típusok lexikális alapja és névalakítási módja, strukturális felépítése alapján történeti adatok híján is meghatározható egy-egy név keletkezésének a kora?

4.1. Az előző táblázaton láthattuk, hogy az egyes helynévalakítási módok közül korszakunkban egyértelműen kiemelkedő jelentőséggel bírt a metonímia. Egyfelől igen magas az így létrehozott településnevek százalékos aránya a korabeli magyar helynévkincsben, másfelől csupán ez a szerkezet van jelen mind a négy szemantikai cso-

portban statisztikailag is mérhető százalékban. Ez indokolja, hogy a típust külön kiemelve összehasonlító vizsgálat alá vonjuk. Az alábbi, 2. diagram a formáns nélkül álló helynevek kronológiai viszonyait szemlélteti mind a négy szemantikai csoportban.



2. diagram. Formáns nélküli nevek kronológiai megoszlása

A diagramon³ jól látszik, hogy a régi magyar névadásban nincs olyan időszak, amikor a metonímiát ne alkalmazták volna minden vizsgált szemantikai típusban. Ám látható az egyes csoportok névdivatjának csúcsidőszaka közötti különbség és azonoság is.

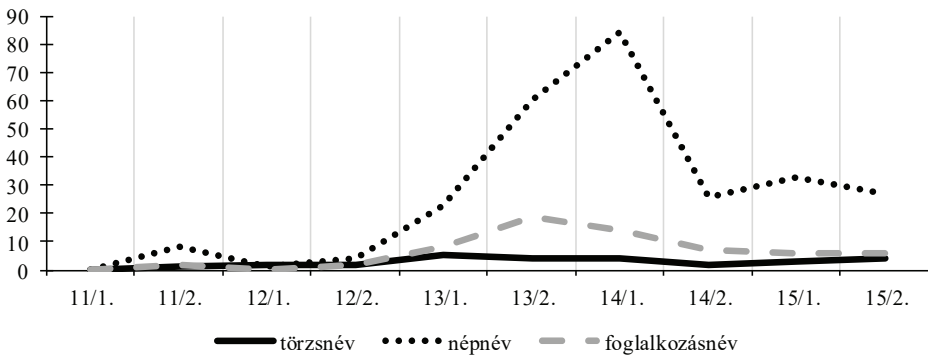
A foglalkozásnevek körében kezdődik a leghamarabb, a 13. század első felében a metonimikus névadás felívelő szakasza, és csúcsát a következő fél évszázad során éri el. Azonban jelentős számban jöttek létre ezzel a névadási móddal településnevek még a következő másfél évszázadban is. A 14. század második és a 15. század első feléből nagyjából azonos arányban bukkannak fel a típus névadatai.

A népnévi, törzsnévi és patrocíniumi eredetű nevek egymással párhuzamos képet mutatnak, hiszen a legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből, de viszonylag magas előfordulási arányt mutatnak a század második felében, illetve a 15. század folyamán is. Mindez azért is lehet fontos, mert e három szemantikai csoport közül kronológiai tekintetben hagyományosan ki szokták

3 Ez és a következő diagramok az egyes névtípusokban szereplő nevek számát mutatják fél évszázados időszakonként.

emelni a törzsneveket, ugyanis a velük létrehozott településnevek keletkezésének kezdő és lezáró időszakát a többi szemantikai csoporthoz képest a legkorábbinak tekintették. A fentebb mondottak azonban ezt nem támogatják: a törzsnevek első helynévi előfordulásai azt mutatják, hogy nincs okunk arra, hogy ezeket a neveket különleges kronológiai értékekkel ruházzunk fel.

4.2. A következő diagramon a képzéssel létrehozott elnevezések hiánya vagy egészen minimális mennyisége figyelhető meg a patrocíniumi, illetve a törzsnevi eredetre visszavezethető elnevezésekben. A népnévhez és foglalkozásnévhez illesztett helynévképzővel létrehozott nevek kronológia sajátosságai azonban egyértelmű párhuzamosságot mutatnak a formáns nélkül alakult elnevezésekkel.

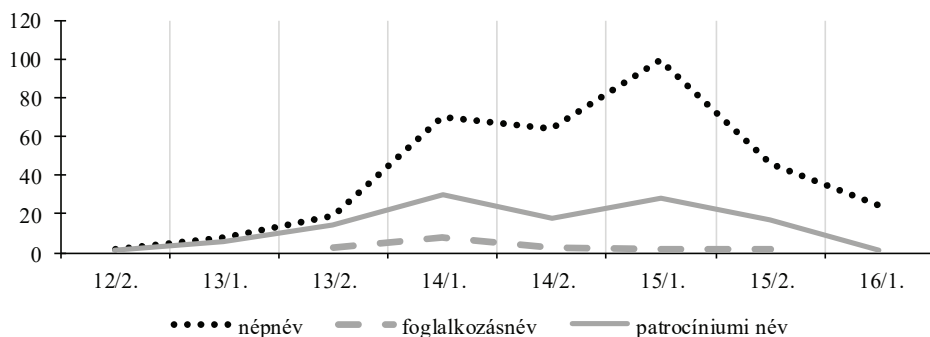


3. diagram. Képzéssel alkotott nevek kronológiai viszonyai

Úgy tűnik tehát, hogy az alapalakban (metonímiával) és a képzővel (morfematikus úton) létrejött korai, egyrészes helyneveink névdivatja azonos időszakra esik. Ebből következően a morfematikus helynévadás elmaradásának a patrocíniumi neveknel vagy elhanyagolható előfordulásának a törzsnevre⁴ visszavezethető településneveknel kronológiai magyarázatát nem adhatjuk.

4.3. A településnév második névrészében a települést jelölő földrajzi köznévi utótagot tartalmazó összetett helynevek forrásainkban való időbeli megjelenését mutatja a következő diagram.

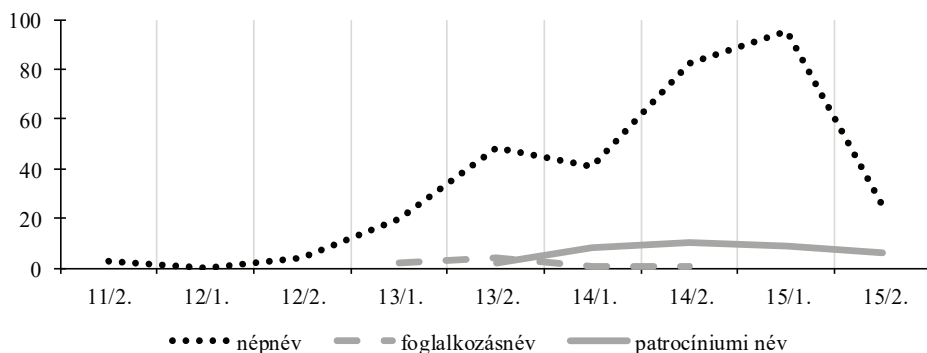
4 A törzsnevekhez ritkán kapcsolt helynévképzőkkel létrehozott településnevek kérdéséről lásd korábbi írásaimat is: Rácz A. 2005, 2007.



4. diagram. Földrajzi köznévi utótaggal alkotott nevek kronológiai viszonyai

Az előző két, egyrészes névtípushoz képest itt egy évszázadnyi fáziskésést állapíthatunk meg. A jelentősebb számban a népnévi eredetű és a patrocíniumhoz köthető településnevek között jelen lévő struktúra csúcsidejét (egy 14. századi fellendülés, majd valószínűleg a források egyenetlensége vagy esetleg településtörténeti okok miatti visszaesés után) mindkét csoportban a 15. század első felében élte. A törzsnevre és foglalkozásnévre visszavezethető településnevek között ez a szerkezet hiányzik, illetve statisztikailag ki nem mutatható mértékben van jelen.

Hasonló képet mutat az olyan összetett elnevezések kronológiai görbéje, amelyekben a vizsgált lexémák a jelző szerepét töltik be már meglévő településnevek mellett.



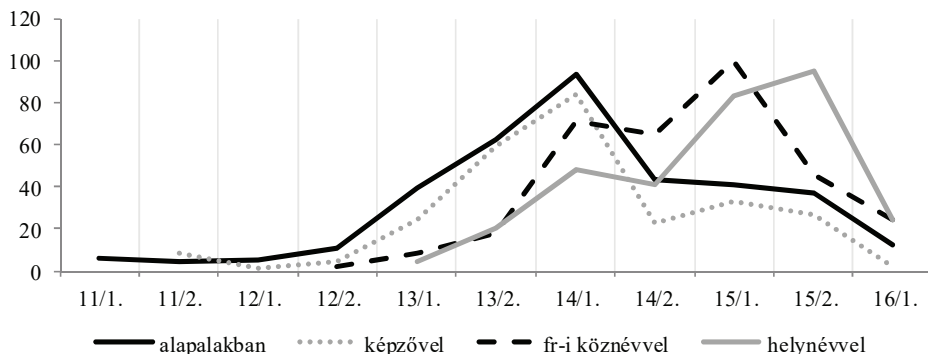
5. diagram. Jelzői előtaggal alkotott nevek kronológiai viszonyai

A törzsnevek ebből a szerkezeti típusból ugyancsak hiányoznak, és a foglalkozásnevek is csak csekély mértékben vannak jelen már meglévő településnevek előtti jelző szerepében. A népnévvel és kevésbé jellemzően a patrocíniumi névvel

II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

álló jelzős összetett névszerkezetek létrehozásának csúcsidőszaka pedig ugyanarra a korszakra tehető, mint a földrajzi köznévi utótaggal álló településnevek esetében: a fellendülés a 14. században kezdődik, a névszerkezet divatja pedig a 15. században ér a csúcspontjára.

Az egyes szerkezetek közötti eltéréseket és megfeleléseket még szembetűnőbben mutatja meg a népnévi eredetű településneveknek mind a négy struktúrára kiterjedően megrajzolt összesített kronológiai diagramja.



6. diagram. Népnévi településnevek 1–4. szerkezeti típusa

Az ábra jól mutatja az egyrészes (metonímiával és képző morfémával alkotott), illetve a kétrészes (jelzői szerepű népnevekkel létrejött) elnevezések kronológiai jellemzői közötti eltéréseket. Az egyrészes nevek használatának kiemelkedő csúcsidőszaka a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik. A kétrészes nevek viszont egy évszázaddal később élik a virágkorukat. Számuk a 14. századtól nő látványosan, s e nevek egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként vannak jelen a névadásban. Ebbe a kronológiai képbe azok a ritka névtípusok is beleillenek, amelyeknek csupán szórványos előfordulásával találkozhatunk (pl. törzsnév + képző, törzsnév + földrajzi köznévv, foglalkozásnévv + meglévő településnévv).

A fentiekből összefoglalóan az a tanulság vonható le, hogy a hagyományos tipológiának az a megállapítása, amely szerint az egyes névalkotási módok közül a metonimikus és a morfematikus névalkotás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotási forma, ma is tartható, sőt a korábbinál jóval gazdagabb adatolással igazolható. Továbbá azt gondolom, hogy mindezek alapján érthetővé válik az is, hogy törzsnév és foglalkozásnévv miért jelenik meg csak nagyon ritkán kétrészes névbenn: az új névtípus felbukkasánál, illetve divatjánál idején ugyanis a fenti két szemantikai jegy a névadásban használatban volt még ugyan, de már nem volt meghatározó névadási motívum. Egyrészt a törzshöz való tartozás tudata egyre halványabbá lett, másrészt újabb

szolgálónépi falvak létrejötte már nem volt jellemző ebben az időszakban. Ugyanakkor az egyes szemantikai csoportokhoz köthető településnevek létrejöttét lezáró hagyományosan merev korszakhatárokkal nemigen számolhatunk. A megokolás ugyan hosszabb kifejtést igényelne, de az okok közül az előadás keretei között csak felvillantani van lehetőség talán az egyik legfontosabb tényező, az analógia, a névminták szerepét a helynévadásban. Más szavakkal ugyan, de lényegében erre utalhatott Szabó T. Attila is akkor, amikor bírálta Kertész Manónak a pusztai népnévi eredetű névadást – utalva a névadási mód korai jellegére – *nomád névadás*-ként való aposztrofálását: „Ha e névadási mód még a legújabb korban is élt, aligha nevezhető nomádnak, még akkor sem, ha a település-, illetőleg helységnevek képzésében a középkor utolsó századán innen nem is alkalmazták. Hogy az ilyen névadásnak köze volna a kezdetlegetsebb, mondjuk nomád műveltségi fokon álló népek prelogikus gondolkodásához, mint Kertész állítja, az valószínű, a népben azonban a későbbi, fejlettebb műveltségi fokon is élnek »értelmetlenül« bizonyos prelogikus gondolkozási csökevények. Így élhet és élt is pl. a »nomád névadás« szokása is.” (Szabó T. 1940: 128).

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Györfly György 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*. 15: 261–321.
- Heckenast Gusztáv 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kertész Manó 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–9, 67–77.
- Kiss Lajos 1997. Korai magyar helységnevtípusok. In: Kovács László – Veszprémi László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 177–87.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. II, 365–472.
- Kniezsa István 1943. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok I–II*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest. I, 111–313.
- Kniezsa István 1944. *A párhuzamos helynévadás*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kniezsa István 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–26.

- Kristó Gyula 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Szeged.
- Kristó Gyula 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I.* Acta Historica XLIV. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Szeged.
- Melich János 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- Moór Elemér 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8: 110–7.
- Rácz Anita 2004a. Népességtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. *Helynévtörténeti tanulmányok* 1: 63–89.
- Rácz Anita 2004b. Bihar vármegye etnikai viszonyai az ómagyar kori helynevek tükrében. In: Farkas Ferenc (szerk.): *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben, 2003. okt. 17–18.* Budapest. 199–206.
- Rácz Anita 2005. Népnevek és helynevek. (Tézisek egy kutatási programhoz.) *Névtani Értesítő* 27: 143–152.
- Rácz Anita 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti tanulmányok* 2: 9–29.
- Rácz Anita 2007. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: Hoffmann István – Juhász Dezső (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. III. kötet.* (Debrecen, 2006. augusztus 22–26). Debrecen–Budapest. 45–55.
- Rácz Anita 2008a. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest. 230–240.
- Rácz Anita 2008b. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- Rácz Anita 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez.* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 19.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Rácz Anita 2013. Ethnic Groups and Settlement Names in Hungary. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 255–266.
- Rácz Anita 2015a. A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Megjelent az ELTE BTK támogatásában. Budapest. 392–403.

- RÁCZ ANITA 2015b. Les ethnonymes dans les toponymes hongrois. *La Nouvelle Revue d'Onomastique* 56 (2014): 183–196.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A magyar helynévadás történetéhez. *Magyar Nyelv* 36: 127–9.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: Valéria-Tóth (ed.): *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki, 2011. 175–206.

SUMMARY

Relative Chronological Relations of Old Hungarian Settlement Name Types

The typology of Hungarian historical toponyms distinguished the so-called “old or early types of settlement names” on the basis of the semantic and morphological characteristics of toponyms, i.e., toponyms formed out of mere tribe names, ethnonyms, anthroponyms and profession names, toponyms created with the derivative affixes *-i* and *-d*, compound toponyms created with posterior constituents like *-falva*, *-háza*, *-laka*, as well as patrociny-based name types. During the early study of these, the principle of the so-called “age-determining value” of toponyms became particularly important. On the basis of that concept, the period of emergence of a given toponym can often be identified even in the absence of old data. My paper focuses on the chronological characteristics of settlement names originating from ethnonyms, tribe names, profession names and patrociny-based settlement names. By studying them I try to find answers to the following questions: 1. Is there a significant difference between the chronological characteristics of the various forms of toponym creation falling into the different semantic types? 2. Is it possible to explain by chronological reasons the existence or the absence of structural and naming patterns that can be observed in the case of the different semantic groups? 3. Can the position of historical typology – according to which it is possible to determine the period of emergence of a toponym even in the absence of historical data, relying on the lexical basis and the structural construction of settlement name types – be maintained even in our present time?